

יעקב גרטנר

עיוני תפילה

מנהגים ותולדות

הוצאת מכללת הרצוג - תבונות

יעקב גרטנר

עיוני תפילה: מנהגים ותולדות

עיצוב עטיפה : מיכל קוטנר

על העטיפה : בית הכנסת הגדול בוילנה (ציור : J. Kamarauskas)

יעקב גרטנר

עיוני תפילה: מנהגים ותולדות

הוצאת מכללת הרצוג – תבונות

אלון שבות

תשע"ה

Yaakov Gartner

**STUDIES IN PRAYER:
CUSTOM AND DEVELOPMENT**

עריכה והתקנה : שרה המר

©

כל הזכויות שמורות
להוצאת מכללת הרצוג – תבונות
המכללה האקדמית הרצוג
אלון שבות 9043300
טל' 02-9937333
פקס' 02-9932796
2015

מסת"ב 978-965-7086-61-2 ISBN

תוכן העניינים

בשער הספר

13

חלק ראשון: עיונים

פרק ראשון: משמעות הביטוי "ונשלמה פרים שפתינו" והשפעתו על

21 תולדות התפילה ומנהגיה

21 א. משמעות הביטוי "ונשלמה פרים שפתינו"

25 ב. התפיסה אצל האשכנזים שקריאת פרשת קרבנות דומה להקרבנות

33 ג. הגישה שאינה רואה בקריאת פרשת קרבנות מקבילה להקרבנות

36 ד. הרקע לגישה האשכנזית

39 ה. השפעת הגישה האשכנזית על תוכן סדר הקרבנות

40 ו. אמירת פיתום הקטורת בתפילה

45 ז. זכר המשמרות והמעמדות בתפילה

46 ח. אמירת סדר קרבן פסח בערב פסח

48 ט. נפילת אפיים בסדר העבודה של תפילת מוסף של יום הכיפורים

50 י. הדלקת נרות חנוכה בבית הכנסת

51 יא. המנהג לא לתת את הסנדקות לאותו אדם יותר מפעם אחת

53 סיכום

55 פרק שני: מפרקי לימוד לסדר קרבנות: פרשה בתולדות התפילה

55 א. הלימוד שלאחר ברכות התורה בבוקר

58 ב. בדיקת חומר הלימוד בקהילות השונות

64 ג. מסקנות הבדיקה

67 ד. השפעת רעיון "ונשלמה פרים שפתינו" האשכנזי על חומר הלימוד

69 ה. השפעת הקבלה על קליטת רעיון "ונשלמה פרים שפתינו" בקהילות הספרדיות

71 ו. השפעת סידורי האר"י על הרחבת סדר הקרבנות אצל האשכנזים

78 סיכום

81 פרק שלישי: המענה בקדיש "יהא שמיה רבא מברך": שיטות ומקורות

81 א. המענה "יהא שמיה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא"

84 ב. המענה מ"אמן יהא שמיה רבא" עד "דאמירן בעלמא"

86 ג. הוספת המילה "יתברך" למענה

89 ד. סיבת הוספת "יתברך" למענה

91 ה. תולדות המענה בקהילות הספרדיות והאשכנזיות

פרק רביעי: שלוש פסיעות ונתינת שלום בסוף תפילת העמידה:

- 99 מקור המנהג והשתלשלותו
- 99 א. מנהג פסיעות ונתינת שלום ומקורו
- 103 ב. כוונת הביטוי "יתן שלום" שבמקור
- ג. הוספת הפסוק "עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל"
- 105 בסוף תפילת העמידה
- 108 ד. כוונה נוספת בהוספת הפסוק "עושה שלום במרומיו"
- ה. המנהגים לומר את המילה "שלום" או את המילים "שלום משמאלי",
- 111 "שלום לימיני"
- 114 ו. קליטת הפסוק "עושה שלום במרומיו" כמנהג המקובל לסיום תפילת העמידה
- 116 פרק חמישי: שלוש פסיעות לפני תפילת העמידה ולפני אמירת קדושה
- 116 א. מקור המנהג לפסוע שלוש פסיעות לפני התחלת תפילת העמידה
- 119 ב. מקור המנהג לפסוע שלוש פסיעות לפני אמירת קדושה
- 120 ג. דעתו של רב מרדכי שאם חוזר לאלתר דומה לכלב ששב על קיאו
- 124 ד. איך נכנסו דברי רב מרדכי לתלמוד
- ה. שלוש פסיעות לפני תפילת העמידה ולפני אמירת קדושה
- 125 בספרות המנהג וההלכה
- 132 פרק שישי: אמירת תחנון בתפילה: מקור המנהג והשתלשלותו
- 132 א. תחנונים ותחנון בתקופת התלמוד והגאונים
- 134 ב. הקשר בין תחנון ויום תענית
- 138 ג. השינוי באופי התחנון במרכז הצרפתי-אשכנזי
- 141 ד. אמירת פרק מתהילים בנפילת אפיים
- 144 ה. אמירת וידוי וי"ג מידות כחלק של תחנון
- 145 ו. השפעת הקבלה על אמירת תחנון
- 150 ז. התנגשות בין המנהג החדש לישן
- 151 ח. תולדות המנהג אצל האשכנזים
- 154 פרק שביעי: ההטיה בנפילת אפיים בתפילה: פרקים בהשתלשלות המנהג
- 154 א. נפילת אפיים בתקופת התלמוד והגאונים
- 157 ב. נפילת אפיים בארצות המזרח ובקהילות הספרדיות העתיקות
- 160 ג. נפילת אפיים אצל האשכנזים
- 163 ד. נפילת אפיים אצל הספרדים והשפעת הקבלה על המנהג
- 169 ה. התקבלות נפילת אפיים אצל הספרדים
- 176 פרק שמיני: תשובת רב האי גאון על נפילת אפיים: פירושה והשפעתה
- 176 א. עיון בתשובת רב האי גאון

177	ב. הגורם הקראי בהבנת דברי רב האיי גאון
180	ג. ההבחנה בין אנשים חשובים ושאינם חשובים בדברי רב האיי גאון
181	ד. תשובת רב האיי גאון כמקור לדעה שיש להטות על צד שמאל
183	ה. עיבודה של תשובת רב האיי גאון
186	פרק תשיעי: אמירת הפסוק "והוא רחום" בתפילה: המנהג ונימוקיו
186	א. מקומו של הפסוק "והוא רחום" בתפילה
187	ב. הסברם של חכמי אשכנז לאמירת הפסוק "והוא רחום"
191	ג. טעם לאי־אמירת "והוא רחום" בליל שבת
193	ד. המעבר בספרד מאמירת הפסוק "והוא רחום" בליל שבת לאי־אמירתו
198	ה. השפעת הקבלה על אי־אמירת "והוא רחום" בליל שבת
	פרק עשירי: הוספת "ולכפרת פשע" בתפילת ראש חודש ומנהג שובבי"ם ת"ת:
203	האם יש קשר ביניהם
203	א. המנהג להוסיף "ולכפרת פשע" בתפילת מוסף של ראש חודש של שנת העיבור
210	ב. הדרך שבה התקבל מנהג הוספת "ולכפרת פשע" בשנת העיבור במנהג אשכנז
212	ג. באילו חודשים של שנת עיבור יש להוסיף "ולכפרת פשע"
215	ד. מקור מנהג שובבי"ם ת"ת
	ה. האם יש קשר בין הוספת "ולכפרת פשע" בתפילה של ראש חודש בשנה מעוברת לבין מנהג שובבי"ם ת"ת?
218	
223	נספח: טבלת שינויי הנוסח בתפילת "חדש עלינו את החדש הזה"
	פרק אחד עשר: חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש:
225	סיפורו של מנהג
225	א. מקור מנהג חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש
	ב. העימות בין הסוברים שיש להסיר התפילין בראש חודש ובחול המועד לבין השוללים
229	
235	ג. האם מותר לחזור ולהניח תפילין אחר תפילת מוסף בראש חודש?
238	ד. בדיקת נוסח פתיחת הקדושה בתפילת מוסף של ראש חודש במנהגים השונים
244	ה. השפעת הקבלה על פתיחת הקדושה בתפילת מוסף של ראש חודש
247	נספח: נוסחי קדושה שונים
	פרק שנים עשר: מקומה של ברכת "להכניסו בבריתו של אברהם אבינו"
250	במעמד ברית המילה
250	א. למה מברכים ברכת "להכניסו בבריתו של אברהם אבינו" במעמד ברית המילה?
	ב. שתי נוסחות: "כשם שנכנס לברית כן יכנס לתורה לחופה ולמעשים טובים"
254	או "כשם שהכנסתו לברית כן תכניסו לתורה לחופה ולמעשים טובים"

	ג. התקבלות הנוסח "כשם שנכנס לברית כן יכנס לתורה לחופה ולמעשים טובים" באשכנז
257	
262	נספח: מה הייתה גרסת רבנו תם: "כשם שהכנסתו לברית" או "כשם שנכנס לברית"?
266	פרק שלושה עשר: חגיגת בר־המצווה: הרקע להתהוות המנהג
267	א. שורשי מעמד בר־המצווה באשכנז
271	ב. ברכת "ברוך שפטרני מעונשו של זה"
274	ג. שאלת עליית קטן לקרוא בתורה באשכנז
280	ד. השיטה הספרדית לעליית קטן לקרוא בתורה
284	ה. תיאור טקס בר־המצווה מאיטליה
290	פרק ארבעה עשר: קריאת פרשת זכור – דאורייתא או דרבנן?
291	א. הדעה שיש מצווה לזכור את עמלק
293	ב. הדעה שיש מצווה לקרוא את פרשת עמלק
300	ג. הדעה בין חכמי אשכנז שיש מצווה לקרוא את פרשת עמלק
305	ד. מצוות קריאת פרשת עמלק אצל הפוסקים
310	פרק חמישה עשר: תולדות מנהג כפרות לאור מנהג מרשלייאה
310	א. השוואת מנהג כפרות במנהג מרשלייאה למנהג כפרות במחזור ויטרי
315	ב. אמירת פסוקים בטקס הכפרות
317	ג. השתלשלות המנהג
319	סיכום
323	נספח: עיון חדש בתשובה המיוחסת לרב ששנא

חלק שני: מנהג מרשלייאה (מרסיי): ספר המנהגות לר' משה ב"ר שמואל

333	מבוא
333	א. שם הספר, אופיו ומחברו
335	ב. קהילת מרשלייאה (מרסיי) וחכמיה
337	ג. תוכן הספר
338	ד. מטרת החיבור
342	ה. מנהגי מרשלייאה
344	ו. תיאור כתב היד
347	תפילה לימות החול
347	תפילת שחרית
358	תפילת מנחה
358	תפילת ערבית

359	תפילת שבת
359	תפילת ערבית
361	תפילת שחרית
363	תפילת מנחה
364	תפילת מוצאי שבת
365	תפילת ראש חודש
368	תפילת יום טוב
370	תפילת ערבית
372	תפילת שחרית
373	תפילת מנחה
374	תפילת שחרית לחול המועד
374	שבת חול המועד
374	ערבית למוצאי יום טוב
375	תפילת תעניות
378	בית האבל
380	ראש חודש תשרי
381	תפילת ראש השנה
381	תפילת ערבית
384	תפילת שחרית
387	תפילת מנחה
387	יום שני של ראש השנה
388	עשרת ימי תשובה
389	כפרות
390	ערב יום הכיפורים
391	תפילת יום הכיפורים
391	תפילת ערבית
393	תפילת שחרית
395	תפילת מוסף
397	תפילת מנחה
398	תפילת נעילה
400	תפילת ערבית למוצאי יום הכיפורים

402	סוכות
402	ערב סוכות
402	תפילת ערבית
402	תפילת שחרית
405	תפילת מוסף
405	יום שני של סוכות
406	חול המועד
409	שמיני עצרת
409	תפילת ערבית
409	תפילת שחרית
409	יום שני של שמיני עצרת
410	מרחשוון
410	כסלו
413	טבת
417	עשרה בטבת
417	שבט
418	אדר
423	פורים
425	תפילת שחרית
428	ראש חודש ניסן
429	פסח
429	ערב פסח
429	תפילת ערבית
430	תפילת שחרית
432	תפילת מנחה
432	תפילת ערבית
432	יום שני של פסח
433	תפילת מוצאי יום טוב
433	יום שלישי של פסח
433	יום רביעי של פסח
433	יום חמישי של פסח
434	יום שישי של פסח

434	שבת חול המועד
435	יום שביעי של פסח
436	יום אחרון של פסח
437	אייר
437	סיוון
437	שבועות
437	תפילת ערבית
437	תפילת שחרית
438	יום שני של שבועות
439	תמוז
440	אב
440	תשעה באב
440	תשעה באב שחל במוצאי שבת
441	תפילת שחרית
445	תפילת מנחה
446	אלול
447	סוף דבר
450	הוספות והשלמות
500	רשימת החכמים שנזכרו בספר המנהגות
500	רשימת הספרים שנזכרו בספר המנהגות
501	מקורות מהספרות התלמודית שנזכרו בספר המנהגות
503	רשימת המהדורות המשמשות בחיבור
523	רשימת הקיצורים וביבליוגרפיה
537	מפתח לספרות חז"ל
541	מפתח הספרים
551	מפתח האישים

בשער הספר

ספר זה כולל בחלקו הראשון מחקרים בתחום התפילה שעלה בידי לחדש ולהעלות על הכתב. במחקרים אלו אני עוקב אחרי מקורות מנהגים אחדים הקשורים לעולם התפילה והתמורות שעברו עליהם במשך הדורות לאור הספרות התלמודית והרבנית.¹ בחלקו השני של הספר נדפס חיבור שמצאתי בכתב יד העוסק בתפילה ובמנהגיה והוא ספר המנהגות של ר' משה ב"ר שמואל מהעיר מרסיי.

בחלק הראשון של הספר מתפרסמים חמישה עשר מחקרים בתחום התפילה, מנהגיה ותולדותיה. להלן סקירה קצרה על מחקרים אלו:

בפרק הראשון ניסינו להראות איך הפרשנות האשכנזית הקדומה לפסוק בהושע י"ד, ג "ונשלמה פרים שפתינו" גרמה ליצירת שורה חדשה של מנהגים בתחום התפילה. הפירוש המקורי לפסוק הוא שדברי הווידוי על חטאים עדיפים מקרבנות הקרבים על גבי המזבח לשם כפרה. משמעות חדשה לביטוי מוצאים אנו לראשונה אצל רש"י, ואחר כך אצל חכמים אחרים, והיא שבקריאת פרשת הקרבנות כחלק מהתפילה אנו משחזרים את עבודת הקרבנות ובזה אנו גם מקריבים אותם קרבנות כביכול.

למשמעות חדשה זו היו תוצאות של יצירת מנהגים חדשים בסדר התפילה. הראשונה הייתה מניעת אמירת "מזמור לתודה" בשבת, ביום טוב ובפסח. השלכה נוספת הייתה ההוראה לא לקרוא פרשת קרבן התמיד לפני עלות השחר. באשכנז נהגו להוסיף אחרי פרשת התמיד שנאמרה לפני פסוקי דזמרה, פסוקי קרבן מוסף לשבת בשבת ופסוקי קרבן מוסף לראש חודש בראש חודש. ר' יעקב בעל הטורים הרחיב את המושג לממדים חדשים. הוא היה הראשון שהורה שיש להוסיף אחרי אמירת פרשת התמיד בקשת "רבון העולמים", שסיומה הוא "ואתה אמרת ונשלמה פרים שפתינו לכן יהי רצון מלפניך שיהא זה חשוב ומקובל לפניך כאילו קרב התמיד במועדו ועמדתי על מעמדו".

לביטוי "ונשלמה פרים שפתינו" היו השלכות גם על תפילת עמידה. בעל הטורים מציין שהמתפלל תפילת עמידה צריך שיכוון לבו, ומוסיף: "ולכך צריך ליהדר שתהיה דוגמת הקרבן בכוונה ולא יערב בה מחשבה אחרת כמו מחשבה שפוסלת בקדשים". לדעתו הדמיון בין תפילה לקרבן מחייב גם תפילה בעמידה וקביעות מקום ובגדים מיוחדים.

1. מבחינה אחת ספר זה הוא המשך של ספרי הקודם, גלגולי מנהג בעולם ההלכה (גרסטר, גלגולי מנהג). אבל בגלל שהמחקרים הנדפסים כאן קשורים בצורה ייחודית לעולם התפילה, ובגלל שהספר כולל גם חיבור הנדפס מכתב יד העוסק בתפילה ובמנהגיה, בחרתי שלא יופיעו כהמשך ישיר לספרי הקודם אלא במסגרת שונה שהיא הספר הנוכחי המונח לפני הקורא.

נשאלת השאלה האם יש הסבר למה המושג "ונשלמה פרים שפתינו" הרואה את אמירת פרושות קרבנות כמעשה השווה להקרבנות קרבנות אופייני דווקא ליהדות אשכנז. הצעתנו היא שמושג זה נובע מהמקום שבית הכנסת תפס בתודעה האשכנזית. האשכנזים ראו במושג שבית הכנסת הוא מקדש מעט הרבה יותר מדמיון מסוים בין בית כנסת לבית המקדש. האשכנזים התייחסו לבית הכנסת כאילו הוא בית המקדש שבו שוכנת השכינה, ולהסתכלות זו היו השלכות בתחום המנהג וההלכה כפי שהראינו בגוף הספר.

בפרק השני מובאת דוגמה מאלפת להשלכה שהייתה למושג "ונשלמה פרים שפתינו", כפי שהוא התגבש באשכנז, על סידור התפילה שלנו. בסידורי התפילה מופיעה לפני פסוקי דמזמרה יחידה הקרויה "סדר קרבנות". מקובל להניח שאין ליחידה זו שום קשר לברכות השחר הממוקמות לפנייה, והיא באה בעיקר לקיים "ונשלמה פרים שפתינו"; במילים אחרות, אמירת פסוקי התורה ומשניות העוסקים בעבודת הקרבנות נחשבת כאילו הוקרבו הקרבנות. בפרק זה אנו מבקשים להוכיח שתפקידה המקורי של אמירת פסוקי התורה ומשניות העוסקים בעבודת הקרבנות ביחידה זו לא היה קשור למושג "ונשלמה פרים שפתינו", אלא היה קשור ללימוד התורה שבא מיד אחרי שהמתפלל בירך ברכת התורה.

הפרק השלישי עוסק במענה "יהא שמיה רבא" בקדיש. המנהג מכיר בשלוש אפשרויות של המענה. הראשונה היא: "יהא שמיה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמאי"; השנייה היא: "יהא שמיה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמאי יתברך"; השלישית היא: "יהא שמיה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמאי יתברך וישתבח" וממשיכים את המענה עד המילים "דאמירן בעלמא". בפרק זה אנו עומדים על הקשר בין מנהגים אלו לבין ההבנה שהייתה רווחת באשכנז הקדומה שצריך להיות מספר מסוים של אותיות ומילים המרכיבות את המענה של הקדיש, וכאשר לקשר זה אנו עוקבים אחרי התהוותם של המנהגים וקליטתם בקהילות השונות בישראל.

בשני הפרקים הבאים, הרביעי והחמישי, אנו עוברים לשני מנהגים הפותחים ומסיימים את תפילת העמידה. בפרק הרביעי אנו בודקים את מקור המנהג לפסוע שלוש פסיעות בסוף תפילת העמידה ולתת שלום. הצורך בפסיעות ובנתינת שלום מבואר בתלמוד בדברי רבי יהושע בן לוי: "המתפלל צריך שיפסיע שלוש פסיעות לאחריו ואחר כך יתן שלום". היום נהוג לקיים הלכה זו על ידי שלוש פסיעות אחרונות, פנייה וכריעה לצד שמאל ואמירת המילים "עושה שלום במרומיו", פנייה וכריעה לצד ימין ואמירת המילים "הוא יעשה שלום עלינו", וכריעה קדימה ואמירת המילים "ועל כל ישראל ואמרו אמן". בדיוננו הראינו שצורה זו של סיום תפילת עמידה לא הייתה הצורה המקורית מכיוון שאמירת המשפט "עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל ואמרו אמן" לא הייתה חלק של סיום תפילת עמידה בתקופת התלמוד. במקור

נעשתה נתינת שלום על ידי כריעה בלבד לשני הצדדים ללא כל אמירה. המשך הדיון עוקב אחרי הפירושים השונים שניתנו לדברי רבי יהושע בן לוי ואחרי התפתחות המנהג שתואר לעיל.

דיון זה בנושא הפסיעות בסוף תפילת העמידה הביא אותנו בפרק החמישי לדיון בפסיעות אחרות שגם הן נעשו במסגרת תפילת העמידה; שלוש הפסיעות קדימה בתחילת תפילת העמידה והפסיעות שהמתפלל פוסע קדימה לקראת אמירת קדושה. אין מקור לפסיעות אלו בתלמוד, ובפרק זה עמדנו על מקור מנהגים אלו ועל הקשר בין פסיעות אלו לפסיעות של סוף תפילת עמידה.

שלושת הפרקים הבאים עוסקים בתפילת תחנון הבאה מיד אחרי סיום תפילת העמידה. בראשית הפרק השישי עמדנו על הקשר שבין תפילת עמידה והתחנונים שנאמרו כהמשך לה. בעיקר באנו להסביר איך תחנונים, שהיו במקורם בקשות פרטיות, נעשו בהמשך הזמן לחלק אינטגרלי של התפילה. בנוסף, התברר לנו למה תוכן התחנון מורכב מווידוי, מ"ג מידות, מפרק אחד מספר תהילים ומפסוקי תחנון שונים.

שם נרדף לתחנון הוא הכינוי 'נפילת אפיים', וזאת מפני שבמנהג המקורי היה המתפלל נופל על פניו כשהתחנון. הפרק השביעי בא לתאר את המעבר מנפילת אפיים בשעת התחנון לוורייציות השונות של הטיה על צד הנהוגות היום.

הפרק השמיני הוא מעין נספח לפרק הקודם ובא להשלים היבט אחד של המנהג, והוא כיצד נוסח מעובד של תשובת רב האיי גאון על אודות הצורה שנופלים על הפנים השפיעו על התפתחותו של מנהג ההטיה על הצד.

מקומו ומעמדו של הפסוק "והוא רחום יכפר עון" בתפילה הוא נושא של הפרק התשיעי. נקודת המוצא של הדיון היא בירור השאלה מדוע מקדימים פסוק זה רק לפני תפילת ערבית. מתוך הדיון עולה שהפסוק מלכתחילה לא היה קשור רק לתפילת ערבית אלא שימש כהקדמה גם ליתר התפילות, ורק בתקופה מאוחרת הוצעו הסברים שונים להופעתו רק לפני תפילת ערבית. מתברר גם שבמנהג המקורי הוקדם הפסוק "והוא רחום" גם לפני תפילת ערבית של ליל שבת, ונימוקים קבליים הם שהביאו להשמטת הפסוק מתפילת אותו ערב. היו אף דעות שיש להשמיטו גם ממקומות נוספים בתפילה במשך כל יום השבת.

הדיון בפרק העשירי מברר את מקור מנהג הוספת הבקשה "ולכפרת פשע" לשתיים עשרה הבקשות שאנו מבקשים בתפילת מוסף של ראש חודש בשנת העיבור. הפרק מברר לא רק את מקור המנהג, אלא מנסה לעקוב אחר הדרך בה התקבל בכל הקהילות האשכנזיות ומשם התפשט לקהילות ישראל רבות אחרות. מועלית גם האפשרות שיש קשר בין מנהג זה לתעניות שובבי"ם ת"ת הנהוגות בידי אנשי מעשה.

בפרק האחד עשר אנו עוברים מעיסוק בנוסח התפילה למנהג חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש. בדיונונו בנושא זה אנו עומדים על מקור המנהג ועל הדרך שבה הוא התקבל בקהילות ישראל. מנהג חליצת התפילין קשור לנוסח של פתיחת קדושת המוסף "כתר יתנו לך", ובנספח לפרק אנו מציגים את הנוסחים השונים שהיו לפתיחה של קדושת מוסף.

מעמד ברית מילה, מעמד שבדרך כלל מתקיים בבית הכנסת, הוא הנושא של הפרק השנים עשר; וליתר דיוק – המענה של הציבור לברכת "להכניסו בבריתו של אברהם אבינו" של אבי הרך הנימול – "כשם שנכנס לברית כן יכנס לתורה לחופה ולמעשים טובים". מתברר שנוסחו המקורי של המענה היה "כשם שהכנסתו לברית כן תכניסוהו לתורה לחופה ולמעשים טובים", כנוסח של עדות המזרח בימינו, ואילו הנוסח "כשם שנכנס לברית כן יכנס לתורה לחופה ולמעשים טובים" הוא נוסח המופיע לראשונה באשכנז. בסופו של דבר זהו הנוסח שהתקבל בין כל האשכנזים והצבענו על הגורמים שהביאו לתהליך זה.

שמחה משפחתית נוספת, חגיגת ברהמצווה, היא הנושא של הפרק השלושה עשר. בפרק זה מתברר שהתהוות חגיגת ברהמצווה הייתה קשורה לנוהג האשכנזי לא להעלות קטן לקריאת התורה. בתחילה צוינה העובדה שהנער הגיע לגיל המצוות בברכת "אשר פטרני מעונשו של זה" על ידי אביו. במשך הדורות הפכה העלייה לתורה עצמה, בנוסף לדרשה שנשא הנער ושימושו כשליח ציבור בתפילות שבת ברהמצווה, לאירוע החשוב שבא לציין את כניסתו של הנער לעול מצוות. בדיונונו יש ניסיון לתאר את תהליך התפתחות חגיגת ברהמצווה מראשיתו עד עיצובו במאה הי"ח.

בפרק הארבעה עשר אנו עוסקים בקריאת פרשת זכור בציבור בשבת שלפני פורים. הדעה המקובלת בציבור היא שקריאה זו היא מצווה מדאורייתא ובעקבות זאת מקפידים על שמיעת פרשת זכור בציבור בבית הכנסת. בדיונונו אנו מבקשים להראות שדעה זו הופיעה לראשונה באשכנז, בבית מדרשו של ר' יצחק מדנפיר, ובסופו של דבר התקבלה גם על דעתו של בעל השולחן ערוך, וממנו עברה לפוסקים האחרים. בדיקת המקורות מראה שמוני תרי"ג המצוות, בעל הלכות גדולות, רב סעדיה גאון והרמב"ם, אינם מזכירים את קריאת פרשת זכור כמצווה דאורייתא. בעיניהם המצווה מתקיימת בדרכים אחרות.

הפרק החמישה עשר הוא מחקר על תולדות מנהג כפרות המבוסס על חומר שמופיע לראשונה בספר המנהגות של ר' משה ב"ר שמואל. פרק זה הוא מעין חוליה המחברת בין חלקו הראשון של הספר לחלקו השני בו נדפס חיבור זה. כאמור, החלק השני של ספר זה הוא ספר המנהגות של ר' משה ב"ר שמואל מהעיר מרסיי (מרשליאה) שבדרום צרפת. חיבור זה היה טמון בכתב יד מזמן חיבורו לפני

כשמונה מאות שנה. מעבר לחשיבותה של הופעתו של ספר בנושא התפילה מתקופת הראשונים יש תרומה מיוחדת לחקר תולדות התפילה בפרסום חיבור זה. כפי שנבאר במבוא לחיבור, בספר זה, שהוא מעין מדריך לשליח הציבור לתפילות כל השנה, יש לחוקרי התפילה בפעם הראשונה תיאור של מנהגי תפילה ומרכיביה כפי שהיו מקובלים באחת מקהילות פרובנס החשובות.

ר' משה – שהוא אחיינו של הפוסק הנודע ר' יצחק ב"ר אבא מרי בעל ספר העיטור, שגם הוא בן מרשלייאה (השם העתיק של מרסיי) – מפרט את כל חלקי התפילה, כולל קריאות התורה, מראשית השנה עד סופה. מעבר להכרת מנהגי התפילה בפרובנס ומה שאפשר ללמוד מהם על תולדות התפילה במערב אירופה בתקופה קדומה יחסית, חיבור זה מאפשר לחוקר לעמוד על היחס בין מנהג פרובנס למנהג צרפת וספרד.

בנוסף לעצם ההדרת טקסט הספר, נוספו הערות המציינות את מקור הדברים שנקבעו בספר וגם הפניות לספרות ההלכתית בת זמנו של המחבר או קדומה יותר העוסקת בנידון. הזדמן לי מפעם לפעם לדון בנושא מסוים הקשור לחיבור זה, וכדי לא להאריך בהערות אלו יתר על המידה קבעתי מעין נספח לחיבור ששמו 'הוספות והשלמות', שבו אני משלים את דבריי בהערות או מעיר על תופעות או התפתחויות שיש להן קשר לדברי המחבר.

הופעת ספר המנהגות לר' משה ב"ר שמואל בספר זה אינה פרסומו הראשון. הוצאתי אותו לאור בקובץ על יד (גרטנר, מנהג מרשלייאה). אלא שבמסגרת ההיא לא יכולתי להאריך ולכן באו ההערות בדרך כלל בקיצור וללא החומר הנמצא ב'הוספות והשלמות'. אני מנצל הזדמנות זו של פרסום מחקרי בתחום התפילה לשוב ולפרסם את חיבורו של ר' משה ב"ר שמואל ולהשלים את הערותיי לחיבור זה.

בסיום ברצוני להודות להוצאת תבונות על המאמץ והעבודה הרבה שעשתה כדי להוציא לאור חיבור משובח ככל האפשר. זאת למרות שסידור החומר והטיפול בו היו תפקיד קשה שדרש מאמץ רב. אני מבקש גם להכיר טובה לאוניברסיטת בר אילן על העזרה הכספית שהעניקה לי עבור עריכת לשונית של חלק מן הספר. כמו כן, אני מודה לאוניברסיטה על כך שהעניקה לי תנאים נאותים כדי שאוכל לעסוק בחקר הספרות הרבנית. לבסוף אודה למשפחתי (אשתי, הילדים והנכדים) על נחת הרוח ומנוחת הדעת שגרמו לי, שבלעדיהן לא הייתה לי האפשרות להתעמק ולחדש בתחום זה שעסקתי בו.

בספר זה מכונסים מחקרים העוסקים בעולם התפילה, הלכותיה ונוסחיה. פרקי הספר עוקבים אחר מקורות מנהגים שונים ואחר התמורות שהתרחשו בהם במהלך הדורות כפי שהדבר משתקף בספרות התלמודית והרבנית. ספר זה מהווה מעין המשך לספרו הקודם של המחבר **גלגולי מנהג בעולם ההלכה**.

לצד סדרת המחקרים כולל הספר גם פרסום מחודש ומורחב של **ספר המנהגות** של ר' משה ב"ר שמואל ממרסיי. חיבור זה, שהיה טמון בכתב יד מזמן חיבורו לפני כשמונה מאות שנה, מהווה למעשה מדריך לשליח הציבור לתפילות כל השנה ועוסק בהרחבה בתפילה ובמנהגיה באחת מקהילות פרובנס החשובות. מעבר לחשיבות שבעצם פרסומו של ספר בנושא התפילה מתקופת הראשונים, יש בו גם תרומה משמעותית לחקר תולדות התפילה והתפתחות מנהגיה.

ד"ר **יעקב גרטנר** נולד בניו יורק, התחנך בישיבת ומתיבתת רבינו יעקב יוסף, בישיבת כרם ביבנה, ובישיבת רבינו חיים ברלין, שם הוסמך לרבנות בידי הרב יצחק הוטנר. את לימודיו האקדמיים עשה תחילה בברוקלין קולג', ולאחר מכן בישיבה אוניברסיטה, תוך שהוא מתמקד בספרות התלמודית והרבנית ובתולדות עם ישראל. בשנים 1977-1982 לימד באוניברסיטת חיפה, ומשנת 1983 עד לפרישתו לגמלאות בשנת 2005, לימד במחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר אילן. לאורך השנים פרסם מאמרים מחקריים רבים, וכן הוציא לאור את הספרים **המהר"ל מפראג על מגילת אסתר** ו**ילקוט הרמב"ן על התורה**.

